

Dels castells a les viles: l'ocupació i la colonització feudal del Camp de Tarragona (segles XI-XIII)

Antoni Virgili Colet i Montserrat Rovira Rafecas

Restes de l'antic hospital medieval del Coll de Balaguer, avui dins el nucli de l'Hospitalet de l'Infant.
Foto: Antoni Virgili Colet.

Aquest article resumeix les pautes que, al nostre parer, van articular els processos feudals d'ocupació i colonització del Camp de Tarragona a partir de les directrius de la casa comtal de Barcelona. Els eixos d'aquest procés foren: la delimitació del «territorium» de la «civitas» de Tarragona, l'ocupació de la ciutat, i el repartiment i l'ocupació del camp. En tots ells, el paper dels comtes de Barcelona fou decisiu.

Antecedents

Entre els segles VIII i XI/XII, Tarragona estava situada al bell mig d'un gran espai comprès entre el domini carolingi al nord i a l'est, i al-Andalus al sud i a ponent, entre el Llobregat i el coll de Balaguer. Les fonts escrites, tant àrabs com llatines, mostren una imatge de Tarragona del tot perifèrica. Així, mentre Tortosa i Lleida foren objecte d'atacs francs i catalans des d'inicis del segle IX, Tarragona mai no fou un objectiu militar, ni el sojorn d'ambaixades recíproques entre les dues àrees de poder, ni s'hi enregistra cap nomenament de governadors, ni per l'estat Omeia, ni

pels poders taifes, ni dóna cap savi, com Tortosa, Lleida o Balaguer. Tampoc no consta mai com a bastió de defensa, ni com a centre de partida de tropes terrestres o marítimes. Els textos la citen, únicament, com a lloc de pas, i amb escassa rellevància.

A partir del segle X, l'aristocràcia dels comtats septentrionals (comtes, monestirs, bisbats i barons), ja desvinculada políticament de la monarquia franca i en plena dinàmica feudalitzadora, havia iniciat un procés d'ocupació de les terres enllà del Llobregat, vers els territoris de l'anomenada «marca». Els magnats es van repartir l'espai en àrees de domini construint una densa xarxa de castells termenats. Cap a la meitat del segle XI, aquest procés havia arribat a les portes de Tarragona. Els límits més occidentals d'aquests castells (Tamarit, Ullastrell / Montoliu i Castellví de la Marca) travessaven el Gaià i arribaven, en alguns casos, al Francolí. Aquest procés es va recolzar, sobretot, en les iniciatives autòctones de magnats i institucions eclesiàstiques. Els comtes

hi van tenir un paper poc actiu fins que Ramon Berenguer I, a mitjan segle XI, va endegar un projecte per constituir una seu episcopal amb centre a Tarragona.

«Els sectors litoral i de muntanya, a ponent del Francolí i fins al coll de Balaguer, a grans trets, l'actual comarca del Baix Camp, van ser objecte de repartiment la segona meitat del segle XII»

Tot i el seu fracàs, és la primera vegada que la vella ciutat adquireix un protagonisme central després de segles.

En qualsevol cas, a la segona meitat del segle XI, la ciutat emergia com un conjunt d'edificis en runes, deshabitada i sense cap capacitat de defensa, si alguna vegada l'havia tingut en els tres segles precedents.

El territori de la ciutat de Tarragona el coneixem a través de dos documents: un de mitjan s. XI, i l'altre de l'any 1118 els quals en delimiten el terme amb escasses diferències. Els límits, poc precisos, eren: a l'est amb el riu Gaià, fins al coll de Cabra; al nord amb la serralada Prelitoral (serra de Miramar o Carbonària i muntanyes de Prades) fins arribar a la costa, en el coll de Balaguer, i la Mediterrània al sud. L'espai és configurat per dues unitats de relleu. Una plana costanera amb poc desnivell fins la corba dels 200 m sobre el nivell del mar, i un sector de muntanya amb desnivells molt abruptes a partir d'aquesta cota, fins arribar a cims per sobre dels 1.000 m.

Tarragona, objectiu comtal

El projecte de Ramon Berenguer I requeria ocupar la ciutat. Va comprar

Un afluent de la riera de Maspujols és el torrent de la Ulastrada –l'actual dels Parrots, a la partida del Puig Pedrós–, documentat l'any 1187. Foto: Antoni Virgili Colet.

el «castrum» de Tamarit i va constituir el d'Ullastrell, que encomanà a un dels llinatges feudals més rellevants del moment: els Claramunt. Els dos districtes rodejaven Tarragona, però l'acció culminant del procés havia de ser la concessió comtal a Berenguer, vescomte de Narbona, de la ciutat i el comtat de Tarragona, entorn de l'any 1050. El projecte, però, no va quallar.

L'any 1092, el papa Urbà II nomenà

Berenguer Seniofred de Lluçà, bisbe de Vic, arquebisbe de Tarragona, i convertia la ciutat en seu arxiepiscopal. Però el nou arquebisbe només ho era de dret i a títol nominal, sense fer efectiva la presa de possessió. Per aconseguir-ho calia ocupar la ciutat i aquest era l'objectiu de les diverses crides papals dirigides a magnats i homes de tota condició; en plena efervescència de la primera croada, el papat prioritzava

Tarragona. Fins i tot Berenguer Ramon II havia promès invertir 50.000 sous provinents d'un saqueig sobre Tortosa («ex expolia Dertose») a la reconstrucció de Tarragona. Ignorem quins avenços es van produir, però els resultats havien de ser forçosament migrats, a tenor de les notícies documentals.

La conquesta de Tarragona i el Camp

Entre finals del s. XI i inicis del XII s'assisteix a un procés d'enfortiment de l'autoritat dels incipients principats feudals (reis, comtes), en estreta relació amb l'extensió de la Reforma Pontifical Romana, la qual s'introduïa a la Península a través de la formació de noves seus episcopals, un fenomen totalment imbricat amb la conquesta d'al-Andalus.

Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, emergia com l'autoritat jeràrquica suprema en el procés de d'ocupació de la ciutat i la constitució de l'arquebisbat de Tarragona, després dels diversos fracassos dels seus predecessors. El gener de 1118, atorgava un document amb el qual encarregava a l'arquebisbe Oleguer (ahora bisbe de Barcelona) la colonització de la ciutat i el camp de Tarragona, tot atermenant l'espai. És impossible avaluar els progressos de l'acció colonitzadora de l'arquebisbe durant una dècada, però no devien ser gaire rellevants, de manera que l'any 1129, aquest infeudava Tarragona i el camp al normand Robert Bordet de Culley amb la condició de donar impuls a la colonització.

Els dos documents ressenyats limitaven el terme de la ciutat de Tarragona «ex novo», sense contemplar

antics districtes i l'existència d'altres poders feudals amb drets adquirits prèviament en alguns sectors. Amb aquest exercici, Ramon Berenguer III evidenciava l'abast de la seva autoritat. En l'espai atermenat es configuraren tres sectors, dos dels quals es juxtaposaven amb districtes ja existents.

1. A llevant, el terme de Tarragona s'encavalcava sobre els castells termenats situats entre el Gaià i el Francolí. De sud a nord: Tamarit, Ullastrell o Montoliu, Castellví de la Marca, el Montmell i Cabra. Aquesta circumstància explica que en aquesta zona, qualsevol operació que impliqués transferència de patrimoni o de drets s'havia de fer amb l'aprovació o la confirmació dels senyors eminents d'aquests castells, com s'observa en les concessions i els acords del Codony i la Secuita, entre altres, en els quals, a més del comte de Barcelona i l'arquebisbe, sempre hi participaren els Claramunt, com a senyors castrals.

2. Al nord, el terme de Tarragona es juxtaposava sobre el terme del «hisn» andalusí de Siurana, aproximadament, a partir de la corba dels 200 m sobre el nivell del mar, fins als cims de la serra de Prades (per sobre dels 1.000 metres). A hores d'ara, desconeixem la localització i distribució dels assentaments andalusins més enllà del propi recinte fortificat del «hisn», ja que no s'ha fet una recerca sistemàtica que permeti saber-ho. El cert és que la població de Siurana havia fugit, o havia estat expulsada o deportada arran de la conquesta feudal de l'any 1153, perquè va caldre anar a cercar el testimoni d'antics habitants per recompondre els límits territorials

«Els concessionaris havien de construir una fortalesa i portar-hi colons, com s'especifica en els documents relatius a Riudoms»

de l'antic districte. La informació de l'atermenament es confirma amb altres documents: les cartes de poblament de l'Albiol, Alforja, Escornalbou, i potser també Alcover, fan constar la pertinença d'aquests llocs a l'antic terme andalusí de Siurana.

3. Una àrea litoral, al sud, entre el mar i la corba dels 200 m, i des del Francolí fins al coll de Balaguer. No hi ha evidències documentals, ni textuales

Murs del castell de Siurana, darrer bastió àrab al territori. Foto: Ramon Cornadó.

ni arqueològiques, de l'existència de comunitats pageses ni assentaments en tot aquest sector, a excepció de les terres adjacents a la riba dreta del Francolí.

Així doncs, els sectors litoral i de muntanya, a ponent del Francolí i fins al coll de Balaguer, a grans trets, l'actual comarca del Baix Camp, van ser objecte de repartiment la segona meitat del segle XII.

Els processos de colonització

Desconeixem l'abast precís dels processos de colonització impulsats pels senyors castrals en el sector comprès entre el Gaià i el Francolí (ocupats des del segle XI). La documentació del segle XII mostra casos d'ocupació de termes i una presència humana notable en tot aquest sector. En constitueixen proves irrefutables la constitució d'alous i masos en els sectors més occidentals del terme del «castrum» de Montoliu, a la Secuita, als Garidells, o al Codony, per esmentar els casos més coneguts. En tota aquesta zona, on la dinàmica colonitzadora ja s'havia endegat, no es tracta tant de portar-hi gent com d'imposar uns nous patrons d'assentament mitjançant la constitució de nuclis residencials de poblament concentrat, ben perceptible a Vilallonga del Camp, el Codony, que fracassà, Valls, Cabra del Camp, Villa Alba, després Santa Maria del Pla, Nulles, i altres. Els documents mostren l'existència de molins, ferreries i forns, els quals posen en relleu, no tan sols l'existència d'una colonització avançada, sinó la intenció de concentrar la població.

Tampoc hi ha gaires notícies de la tasca colonitzadora de Robert Bordet en l'àmbit urbà i les àrees limítrofes,

sobretot a la part baixa de la conca del Francolí, però n'hi ha indicis indubtables.

El normand va atermenar el districte de Constantí «quan Siurana encara era en poder dels moros», diu un document. La presència d'un altre normand, Druas d'Alençon, en confirma l'activitat. També en aquest sector s'observaran les noves directrius orientades a concentrar la població, com es posa de manifest als Mongons i Constantí.

La resta de l'espai, tant la plana litoral, que sembla deshabitada segons tots els indicis, com la zona de muntanya de l'antic districte de

«Arnau de Palomar, a Riudoms, i Ponç de Regomir, a Cambrils, rebien la meitat de la concessió en alou i l'altra meitat en feu»

Siurana, d'on la població havia estat desallotjada, serà l'escenari d'una altra dinàmica colonitzadora sobre directrius completament noves. La senyoria procedirà a repartir el territori amb l'encàrrec de poblar, rompre i fortificar, activitats que donaran lloc a assentaments de nova planta que esdevindran els actuals nuclis de població en aquest sector del Camp de Tarragona. El repartiment s'inicia just a partir de les conquestes de Tortosa, Lleida i Siurana (1148-1153): el primer document és de l'any 1151,

referit al terme i poble de Riudoms, i el darrer, del 1191. El comte de Barcelona recompensava als seus col·laboradors la fidelitat i els serveis prestats, ja fossin militars o financers, en les campanyes de conquesta.

El resultat d'aquest repartiment fou la constitució de nous districtes que esdevingueren els marcs de la colonització i dels nous assentaments sobre la base de nuclis de poblament concentrat: Riudoms, Cambrils, Reus, l'Albiol, Alforja, Prades, la Selva del Camp, Alcover, Escornalbou, Mont-roig i Vandellòs. Del contingut de la documentació se'n pot destacar:

1. La majoria de les concessions foren efectuades pels sobirans (Ramon Berenguer IV o Alfons el Cast), en algun cas acompanyats d'altres senyors. Només hi ha quatre excepcions: Riudoms, una concessió de Robert Bordet; Reus i la Selva del Camp, de l'arquebisbe; i Vandellòs, d'Albert de Castellvell i el seu castlà Arnau de Fonollar, probablement en nom del rei.

2. Entre els concessionaris d'aquest primer procés de repartiment destaca la presència de personatges originaris o molt relacionats amb la ciutat de Barcelona, i molt propers a l'entorn comtal i reial: Arnau de Palomar a Riudoms, Ponç de Regomir a Cambrils, Bernat Marcús i Ramon dels Arcs a Botarell i els Arcs (adscrius inicialment a Cambrils), Ramon Gavalgan a Alforja, i Bertran de Castellet a Reus. En els sectors de muntanya de l'Albiol i Escornalbou la colonització s'encarregà a dignitats del capítol de la seu de Tarragona. Només Prades, la Selva del Camp, Alcover i Mont-roig foren

establiments col·lectius, adreçats als pobladors presents i futurs.

3. Els documents recullen una sèrie de condicions. En primer lloc, el repartiment portava a delimitar l'espai i es configuren termes «ex novo». Els límits eren, de manera majoritària, accidents geogràfics com rius, barrancs, serralades o colls, i també camins i topònims, citats sempre de manera vaga i genèrica. En els districtes més llevantins, i ja tocant el Francolí, s'esmenten els noms d'alguns detentors d'explotacions agràries (alous, masos, honors) que denoten processos de colonització anteriors, com ja s'ha indicat. A Riudoms, el concessionari va rebre la superfície que poguessin llaurar cent parells de bous en un any, cosa que l'obligava a fitar el terme partint del no-res.

En segon lloc, els concessionaris havien de construir una fortalesa i portar-hi colons, com s'especifica en els documents relatius a Riudoms, Cambrils, l'Albiol, Alforja i Escornalbou. El document de Vandellòs concreta que hi ha de portar dotze famílies. Per tant, els receptors de les unitats de repartiment han de ser tinguts com a especialistes de la colonització: havien d'atraure colons i distribuir solars per a cases i camps de conreu. Els establiments col·lectius (la Selva del Camp, Mont-roig o Prades) tenien per objectiu congregar la població en un assentament concentrat. De Prades, en concret, es diu «fer una vila». En aquests casos, els documents de poblament fan constar l'existència d'infraestructures com ara forns, molins i fargues, que evidencien una presència humana anterior.

Entre les condicions també

s'especificaven els drets i deures de les parts. Arnau de Palomar, a Riudoms, i Ponç de Regomir, a Cambrils, rebien la

«El Camp de Tarragona fou un dels espais pioners en relació als nous patrons sobre els quals s'organitzaran els nous assentaments»

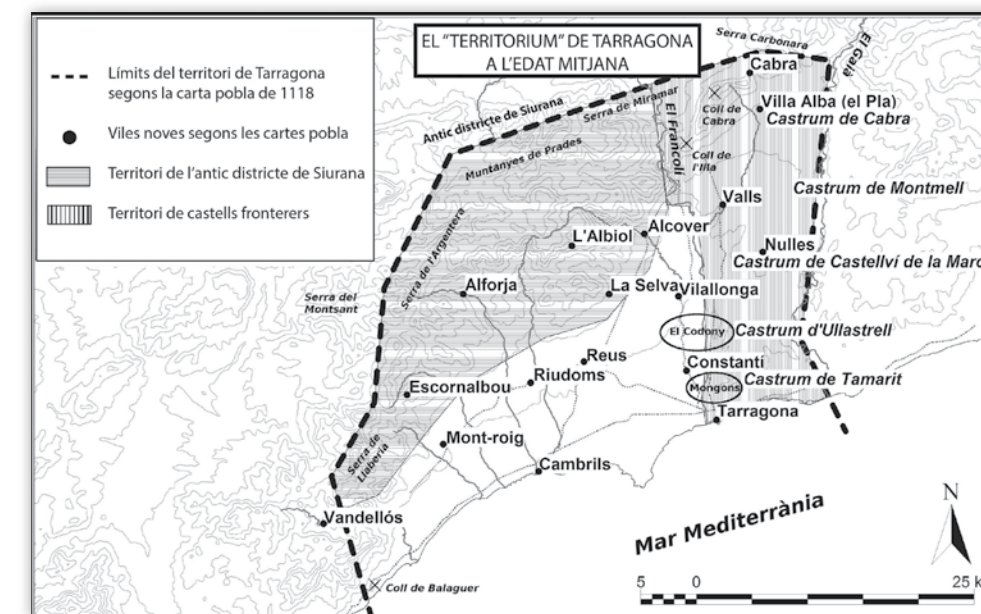
meitat de la concessió en alou i l'altra meitat en feu, però aquest pagava 200

morabatins per la concessió; Ramon de Riudoms, a Vandellòs, també pagava 70 sous, circumstància que s'ha d'interpretar com una inversió amb rendiments a mitjà o llarg termini. Les concessions de muntanya (l'Albiol i Escornalbou) a les dignitats capitulars foren en alou franc, i per la d'Alforja a Ramon Gavalgan, Ramon Berenguer IV es reservava el delme i la primícia.

Consideracions i reflexions finals

Els districtes que es constituïren a partir del repartiment es delimitaren majoritàriament a partir d'accidents geogràfics i no s'esmenten gairebé mai els termes de les localitats adjacents, a excepció dels termes de la ciutat de Tarragona, del monestir de Poblet, o d'alguna referència vaga i imprecisa

El «territorium» de Tarragona a l'Edat Mitjana.
Font: Antoni Virgili Colet.

Mas de Don Felip, a la partida del Burgar (s. XVI). El nom al·ludeix al militar Felip de Ferrant, de la família dels ducs d'Almenara Alta. Foto: Antoni Virgili Colet.

del que després seran poblacions.

Aquesta circumstància s'ha d'interpretar com que l'espai, en el seu conjunt, es trobava en els inicis de la colonització.

Els grans termes inicials producte del primer procés de repartiment es van segmentar progressivament en entitats més petites tot generant diverses formes d'assentament. Alguns d'ells foren l'origen de les viles i pobles actuals. Del gran terme de Cambrils es van formar Botarell, Montbrió i Vilafortuny. Del de Reus es van constituir Castellvell, Almofter, el Burgar i mas Calvó. D'Alforja es van formar Riudecols, Arbolí, Vilaplana i l'Aleixar. I d'Escornalbou en van sortir Colldejou, Duesaigües, Riudecanyes, Vilanova d'Escornalbou, Segura, l'Arboçar, la Torre de Fontaubella i el Pradell de la Teixeta. Alguns es van constituir com a municipis.

La colonització es va fixar en assentaments que constituïren nuclis de poblament concentrat, els quals reproduïren uns patrons força constants.

1. Morfologia regular, sovint ortogonal, a partir d'un eix constituït pel carrer major, les muralles i els portals, l'església, una plaça central (mercat) i una fortificació. Aquest model s'observa a Riudoms, Cambrils, l'Albiol, Reus, la Selva del Camp, Alcover, i d'altres.

2. Els assentaments havien de tenir garantit l'abastament d'aigua. La documentació escrita no en diu res, però la prospecció i el treball de camp haurà de permetre fer una reconstrucció dels sistemes d'abastament que, en general, s'articulaven a partir de canalitzacions procedents de rieres i barrancs que neixen en les serralades properes: la riera d'Alforja o Maspujols

portava aigua a Alforja, Riudoms i Cambrils; la riera d'Almofter abastava Reus; la riera de Riudecanyes donava aigua als diferents assentaments d'Escornalbou, etc. Les àrees d'horta es localitzaven a tocar dels nuclis urbans i eren abastades a través de sèquies. Estan ben documentades les hortes de Reus, desaparegudes sota l'actual trama urbana. Al llarg del seu recorregut, aquestes sèquies abastaven també molins fariners, dels quals se n'arriben a comptar uns vint-i-cinc, pel cap baix, entre Alforja, Riudoms, Cambrils, etc. Cap dels documents referits als nous assentaments esmenten aquests molins, de la qual cosa es dedueix que foren construïts a partir d'aleshores.

3. Els colons d'aquests nuclis van crear espais de conreu, però només dues escriptures donen pistes de l'assignació de terra: Reus i Mont-

roig, on cada colon rebria vuitanta quarterades de sembradura (unes dues hectàrees, segons les mesures habituals en el Camp de Tarragona). L'espai de conreu havia de ser, doncs, forçosament reduït, tot i que manquen evidències documentals per generalitzar aquest criteri d'adjudicació de terra en el conjunt del territori. Cap referència escrita permet saber res sobre un hipotètic aprofitament de les zones palustres de la costa entre els segles XII i XV, i encara menys si es van iniciar treballs de drenatge encaminats a ampliar els conreus.

De tot el que s'ha exposat fins ara se'n poden subratllar dues conclusions:

1. El procés de feudalització i colonització es va formalitzar a través d'un repartiment de l'espai ordenat pel comte de Barcelona i l'arquebisbe a favor de persones del seu entorn, les quals s'encarregaven de portar-hi colons i d'organitzar els nous assentaments. Aquests responen a nous criteris d'organització del poblament i constitueixen nuclis de nova planta, sense mantenir cap mena de vincle ni representar cap continuïtat respecte de comunitats, si n'hi hagueren, de períodes precedents. En alguns indrets, els documents esmenten esporàdicament restes arquitectòniques, sempre en situació de ruïna, però aquesta circumstància no assegura ni justifica la pervivència d'un poblament continuat ni intermitent, més enllà d'uns vestigis materials d'altres temps. Els nous assentaments no s'acostumen a aixecar sobre aquestes restes. La coincidència geogràfica que es pot produir en la localització dels nuclis de poblament de diferents èpoques no és necessàriament el resultat d'una pervivència i una continuïtat de la

població, sinó de diferents factors i condicionants geogràfics i històrics en la selecció dels llocs de residència per part de la gent: terra per al conreu, aigua a l'abast i facilitat per desplaçar-se i comunicar-se són factors favorables en èpoques estables; altres moments, però, poden fer necessari cercar espais de refugi en condicions d'existència més extremes per als grups humans.

2. El Camp de Tarragona fou un dels espais pioners en relació als nous patrons sobre els quals s'organitzaran els nous assentaments. L'autoritat dels comtes de Barcelona es manifesta en tota la seva força a partir de les

«El procés de feudalització i colonització es va formalitzar a través d'un repartiment de l'espai ordenat pel comte de Barcelona»

primeres dècades del segle XII, en contrast amb les iniciatives baronials que havien regit la feudalització dels territoris entre el Llobregat i Tarragona. Dels «castra» a les viles; el lèxic també canvia: els nous assentaments seran qualificats de vila o lloc, però ja no de «castrum» (amb la sola excepció de Mont-roig, on s'empren els dos noms). I a partir del Camp de Tarragona, aquests nous patrons d'assentament s'imposaran arreu, en territoris amb una colonització consolidada (Vilafranca del Penedès o Montblanc), però sobretot en les regions que s'aniran conquerint: les terres de l'Ebre i de Lleida, i el futur Regne de València. »

Bibliografia

BOLÒS, J. 1998. «Els pobles de Catalunya a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament». Dins: Bolòs, Jordi; Busqueta Joan J. (eds.). *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, II, pp. 69-138. Lleida: Universitat de Lleida.

BRAMON, D. 2000. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Vic: Eumo.

ESPAÑOL, F. 1983. «Les cartes de població de Vilallonga». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 4, pp. 87-106. Barcelona: Universitat de Barcelona.

FONT RIUS, J. M. 1969/1983. *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. Madrid-Barcelona: CSIC.

MCCRANK, L. J. 1976/77. «La restauración eclesiástica y reconquista en la Cataluña del siglo XI. Ramon Berenguer I y la sede de Tarragona». Dins: *Analecta Sacra Tarraconensis* (1979), pp. 4950. Barcelona.

MCCRANK, L. J. 1977. «Restauración canónica e intento de reconquista de la sede Tarraconense (1076/1108)». En Dins: *Cuadernos de Historia de España*, LXIX, pp. 145-245. Buenos Aires.

MIR, H. 2011. *El Codony a inicis del segle XVI. Paisatge, economia i societat dels antics llocs i termes del Codony a partir d'un capbreu de 1510*. Tarragona: Consell Comarcal del Tarragonès.

VIRGILI, A. 2011. «El Camp de Tarragona entre l'antiguitat tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia». *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, vol. I, pp. 47-66. Tarragona.